

УДК 930 (477)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1>

Наталя ПЕЧЕНІНА

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, Україна, індекс 50086 (natalip1208@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3204-7319>

Ігор ПАНАФІДІН

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, Україна, індекс 50086 (igorpanafidin2017@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9372-4969>

Бібліографічний опис статті: Печеніна, Н., & Панафідін І. (2025). Сфенгус (четвертий син Святослава Київського): огляд наукових гіпотез в історіографічних традиціях. *Українські історичні студії*, 17 (59). 11–17. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1>

СФЕНГУС (ЧЕТВЕРТИЙ СИН СВЯТОСЛАВА КИЇВСЬКОГО): ОГЛЯД НАУКОВИХ ГІПОТЕЗ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Анотація. *Мета дослідження* – розгляд гіпотези про існування Сфенгуса – четвертого сина князя Святослава Ігоровича, якого розглядали як командира норманського загону, що діяв у 1016 році проти візантійського намісника Георгія Цулоса. Автори намагаються проаналізувати джерела та наукові праці стосовно проблеми Сфенгуса та довести його гіпотезу як показовий феномен використання норманського контингенту у боротьбі проти кочовиків. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності, системності, а також на використання контрфактичного методу. В історіографії існує декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Радянська історіографія у своєрідній дискусії в напрямі «норманської теорії» намагалась обґрунтувати руське походження Сфенгуса, проте фактологічна наповненість цієї проблеми свідчить про явне норманське походження «брата Володимира», а етнічна належність його військового контингенту теж є варязькою. Вітчизняна історіографія розглядає проблему сина князя Святослава Ігоровича як епізод боротьби Русі та Візантії, а його беззаперечно визнає «військовим командиром» норманського контингенту у боротьбі за Тмутараканське князівство з кочовиками. Західна історіографічна думка зосереджує увагу на факторі занепаду Хазарії, або «Готської проблеми в Криму», та інших актуальних питаннях історії середньовічного Сходу, а також висвітлює проблему походу Сфенгуса з візантійським військом як один з чинників цієї події. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі наявних історичних джерел автори спробували проаналізувати зарубіжні та вітчизняні історіографічні традиції щодо гіпотези про існування Сфенгуса Святославича. **Висновки.** Підсумовуючи результати дослідження, можемо зазначити, що історіографія розглядає Сфенгуса, сина Святослава Ігоровича Хороброго, як вірогідного командира норманського загону, що ототожнюється з ярлом Свейном. Саме Сфенгус зі своїм загonom міг зміцнити Тмутараканське князівство, оскільки мав для цього потрібний військовий контингент, ймовірно, норманського походження. Ця проблема є дискусійною як в західній, так і у вітчизняній історіографії, тому потребує подальших досліджень.

Ключові слова: Київська Русь, Хазарія, Візантія, Сфенгус, Георгій Цулос, Святослав Ігорович, Тмутараканське князівство.

Natalia PECHENINA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Kryvyi Rih State Pedagogical University, 54, Universytetskyi Avenue, Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50086 (natalip1208@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3204-7319>

Ihor PANAFIDIN

Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer at the Department of History, 54, Universytetskyi Avenue, Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50086 (igorpanafidin2017@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9372-4969>

To cite this article: Pechenina, N., & Panafidin, I. (2025). Sfenhus (chetvertyi syn Sviatoslava Kyivskoho): ohliad naukovykh hipotez v istoriohrafichnykh tradytsiiakh [Sphengus (fourth son of Svyotaslav of Kyiv): overview of scientific hypotheses in historiographic traditions]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 11–17. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.1> [in Ukrainian].

SPHENGUS (FOURTH SON OF SVYOTASLAV OF KYIV): OVERVIEW OF SCIENTIFIC HYPOTHESES IN HISTORIOGRAPHIC TRADITIONS

Summary. *The aim of this study is to examine the hypothesis of the existence of Sfengus, the fourth son of Prince Sviatoslav Ihorovych, who has been portrayed as the commander of a Norman detachment that acted in 1016 against the Byzantine governor George Tzulos. The authors attempt to analyze the sources and scholarly works regarding the issue of Sfengus and present his hypothesis as a significant example of employing a Norman contingent in the fight against nomads. The methodology of the research relies on the principles of a specific historical approach, historicism, objectivity, comprehensiveness, systematic analysis, as well as the application of counterfactual methods.*

Historiography offers several approaches to addressing this issue. Soviet historiography, in its unique discourse within the framework of the “Norman theory”, attempted to justify the Rus’ origin of Sfengus. However, the factual content of this problem suggests the apparent Norman origin of “Vladimir’s brother”, with the ethnic composition of his military contingent also being Varangian. Ukrainian historiography interprets the issue of Prince Sviatoslav Ihorovych’s son as an episode in the struggle between Rus’ and Byzantium and unequivocally recognizes him as a «military commander» of the Norman contingent involved in the fight for the Tmutarakan principality against nomads. Western historiography focuses on the decline of Khazaria, the «Gothic problem in Crimea», and other pressing issues of medieval Eastern history, highlighting Sfengus campaign with the Byzantine forces as a contributing factor to these events.

Scientific novelty lies in the authors’ attempt to analyze foreign and domestic historiographical traditions regarding the hypothesis of Sfengus Sviatoslavych’s existence based on available historical sources.

Conclusions. *Summing up the results of the research, historiography identifies Sfengus, the son of Sviatoslav Ihorovych the Brave, as a probable commander of a Norman detachment, often equated with Jarl Sveinn. It is suggested that Sfengus, along with his contingent, could have strengthened the Tmutarakan principality, as he had access to the necessary military resources, presumably of Norman origin. This issue remains contentious in both Western and Ukrainian historiography and requires further investigation.*

Key words: *Kyivan Rus, Khazaria, Byzantium, Sfengus, George Tzulos, Sviatoslav Ihorovych, Tmutarakan principality.*

Постановка проблеми. Повне зібрання літописів руських досі залишається головним джерелом вітчизняних досліджень з історії Київської Русі та відносин з нею сусідніх держав, зокрема Візантії або Хазарії. Проте історіографічна традиція розгляду подій бурхливого розвитку давньоруської держави та її відносин з Візантією та Хазарією є дійсно цікавою, оскільки демонструє дещо відмінний опис подій і діяльності відомих історичних особистостей у подіях вітчизняної історії. Зокрема, величезний пласт візантійської історіографії є доволі перспективним з точки зору розгляду та альтернативного викладу подій історії як Київської Русі, так і Хазарії, адже переосмислення історії є постійною умовою її функціонування та розвитку як науки. Дискусивний характер історичної науки є обов’язковою умовою її методологічного розвитку сьогодні.

Великий інтерес має розроблена у вітчизняній та західній історичній традиції версія про можливе існування четвертого сина князя Святослава Ігоровича – Сфенгуса, якого Іоанн Скіліца

називає братом незаконно народженого Володимира Святославовича. Брат Володимира, Сфенгус, ймовірно перебуваючи у Візантійській імперії як командир варязького загону, з'являється через рік після смерті князя Володимира Святославовича. Проте жодного повідомлення про його подальшу долю, підтверджену джерелами як візантійськими, так і давньоруськими, ми не маємо.

Аналіз досліджень. Основним джерелом з цієї теми є праця Іоанна Скіліци «Хроніка», зокрема, у переказі Георгія Кедріна. Подальша розробка цього питання в історіографії являє собою різні інтерпретації цієї тематики, яку можна представити у декількох аспектах. Проблему четвертого сина князя Святослава – Сфенгуса на основі вивчення давньоруських літописів та речових джерел розглядали у своїх працях М. Артамонов, В. Мавродін, М. Левченко, М. Приселков, О. Прицак, Ф. Андрощук, О. Филипчук, М. Мельник. Другий аспект цієї теми – проблема хазарського правителя або візантійського намісника Георгія Цулоса, як переможеного опонента Сфенгуса Святославовича, – висвітлюється в дослідженнях В. Томашека, Р. Гресе, К. Брука. Також проблемі Сфенгуса приділяли увагу С. Франклін та Д. Шепард в розрізі боротьби Київської Русі з Великим Степом.

Мета статті – розгляд гіпотези про існування Сфенгуса – четвертого сина князя Святослава Ігоровича, якого розглядали як вірогідного претендента на престол залишків Хазарського каганату, ймовірно – Тмутараканського князівства. Автори намагаються на основі аналізу джерел та історіографічних традицій стосовно проблеми Сфенгуса довести наукову гіпотезу ймовірності його існування. Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності, системності. Основним у статті є контрфактичний метод, який конструє реальність всупереч когерентній істині, що панує в історичній науці і який дав нам змогу розглянути цю проблему за допомогою герменевтичного аналізу новітніх досягнень історіографії. Історико-порівняльний метод допоміг нам зіставити різні погляди на проблему Сфенгуса і виокремити головні аргументи з історичних суджень.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні можна виокремити декілька наявних історіографічних традицій версії існування Сфенгуса Святославовича.

Згідно з розповіддю візантійського історика Іоанна Скіліци у переказі Георгія Кедріна, візантійський імператор Василь II Болгарогубець у січні 6524 року від створення світу (1016 рік) посилав до Хазарії флот на чолі з князем Монгусом – сином Андроніка, князя Лідії, який за допомогою Сфенгуса (ймовірно), брата князя Володимира (Великого), одруженого із сестрою імператора Василя II, підкорив цю країну і захопив її князя Георгія Цулоса в першій сутичці (Georgius Kedrenus, 1828, p. 464).

Радянський дослідник М. Приселков аналізує дипломатичні відносини Київської Русі та Візантії та пов'язує допомогу «Сфенгоса», брата князя Володимира, у війні Візантійської імперії з Хазарією. Володимир виконував обов'язки, які були зазначені в договорі князя Святослава Ігоровича з Візантією 971 року. Цікавим моментом є те, що в контексті допомоги Русі військовими контингентами у подальших подіях М. Приселков зазначає не тільки Сфенгуса, але невідомого давньоруським літописам «свояка Володимира Хрюсохейра», який за дорученням візантійського імператора у 1023–1024 роках здійснив напад на пролив Дарданелли з 800 воїнами і загинув у бою біля Лемносу» (Приселков, 1939, с. 103).

Оскільки про Хрюсохейра дійсно згадує Іоанн Скіліца у викладенні Георгія Кедріна (Georgius Kedrenus, 1828 p. 478–479), цікавою є думка М. Приселкова про аналогічну участь норманів, де ім'я Сфенгус та ім'я його родича Хрюсохейра теж норманське, що, на наш погляд, свідчить про скандинавське походження обох військових контингентів, а використання норманських воїнів як найманців у візантійській війнах є загальновідомим явищем.

Вельми оригінальним є погляд на проблему Сфенгуса радянського історика В. Мавродіна. Так, питання, що було висхідним пунктом військово-морської експедиції, приводить В. Мавродіна до висновку про те, що це була ліквідація залишків Хазарського каганату в інтересах Візантійської імперії. Сфенгуса історик називає «руським воєводою», його військову операцію – «походом Тмутараканської дружини», ще й «Приазовсько-Причорноморської Русі», зазначаючи, що діяв він не «від Києва» (Мавродин, 1945, с. 361–362).

Також В. Мавродін пов'язує «Сфенга» з чернігівським князем Мстиславом Володимировичем, братом Ярослава Мудрого, не зазначаючи, чи слідє нам розуміти під цим скандинавським іменем самого Мстислава (Мавродін, 1945, с. 361–362).

Доволі цікавими є аналіз цих подій радянського історика Мітрофана Левченка, який обґрунтовує «руське» (варязьке) походження Сфенгуса, оскільки Іоанн Скіліца прямо зазначає, що операція мала військово-морський характер для візантійських військ (Левченко, 1956, с. 383–384). Загальновідомо, що варяги воювали на морі, використовуючи флот, котрий висаджував десант на територію супротивника, а роздільне командування військ лише підкреслює використання візантійської частини та варязької «руської», отже, у цьому разі – допоміжної (десантної?) частини військ, які славились штурмами та висадками з моря.

Також М. Левченко пов'язує військову операцію візантійських та варязьких військ з остаточною «ліквідацією» решток Хазарського каганату та розширенням території Візантії на Кримському півострові» (Левченко, 1956, с. 383–384).

За контрверсією радянського історика М. Артамонова, князь Георгій Цулос не був каганом Хазарії, а займав посаду візантійського стратига на землях Кримського півострову, сам Сфенгус був лише військовонаачальником загону варягів на зразок відомого воєводи Святослава – Свенельда. Цей епізод покарання візантійського стратига Георгія Цулоса, а зовсім не хозарського кагана, на думку М. Артамонова, зовсім не стосується Хазарії (Артамонов, 1962, с. 436–437).

Окрім того, М. Артамонов наводить на підтвердження своєї теорії опис свинцевої печатки, зроблений вітчизняним істориком та археологом В. Юргевичем, яка свідчить про належність Георгія Цулоса до візантійських стратегів: «Георгію імператорському стратегу та протоспафарію (губернатору провінції) Херсонеса Цулосу» (Юргевич, 1889, с. 41–42).

Таким чином, радянська історіографія у своєрідній дискусії в напрямі «норманської теорії» намагалась обґрунтувати руське походження Сфенгуса, проте фактологічна наповненість цієї проблеми свідчить про явне норманське походження «брата Володимира», його військовий контингент теж є варязьким, а сама подія – це співробітництво норманів Київської Русі з Візантійською імперією, оскільки в подальшому ми знаходимо інших «родичів Володимира», зокрема Хрюсохейра у подібній експедиції. До того ж вельми сумнівним є ліквідація «Хазарії», оскільки могло йтися про придушення військового заколоту візантійського намісника Георгія Цулоса.

Відомий сходознавець О. Прицак визнає існування Сфенгуса, зазначаючи, що він був «єдиним братом Володимира, який вижив у подіях 972–979 рр.», тобто у війні Святослава з Візантійською імперією і подальшої загибелі його на Дніпровських порогах від печенігів. Сфенгус як син Святослава Ігоровича не згадується у давньоруських літописах (Прицак, 2003, с. 912). Але те, що О. Прицак наголошує на тому, що Сфенгус вижив під час військових походів Святослава Ігоровича, на наш погляд, можна пояснити лише одним фактом – ймовірно, його було залишено при дворі візантійського імператора Іоанна Цимисхія за загальновідомою традицією візантійських імператорів як заручника, тобто гаранта миру з боку Київської Русі.

«Нове дихання» проблема Сфенгуса отримала у новітній вітчизняній історіографії, зокрема у працях Федіра Андрощука та Олександра Филипчука, які, на наш погляд, найбільш достовірно обґрунтували гіпотезу про Сфенгуса, пов'язуючи його з норманами, котрі належали до князівської династії Рюриковичів.

Так, Ф. Андрощук у своїй ґрунтовній монографії, присвяченій скандинавським імітаціям візантійських монет, пов'язує проблему Сфенгуса з князем Мстиславом Володимировичем і його норманським військовонаачальником, зазначаючи, що «літописець змішав імена двох різних осіб – князя Мстислава та його полководця Сфенга чи Свена» (Androshchuk, 2016, с. 85). Але беззаперечним, на думку дослідника, є те, що ім'я Сфенгос «є грецьким перекладом і зменшувальною формою скандинавського імені «Свен», яке давали молодій людині» (Androshchuk, 2016, с. 85).

Ще ґрунтовніше розкриває проблему Сфенгуса український дослідник О. Філіпчук, зазначаючи, що «проблема походження Сфенга набуває нового змісту» (Філіпчук, 2009, с. 67). Автор, фундаментально проаналізувавши візантійські, скандинавські і давньоруські джерела,

переконливо доводить «можливість ототожнення згадуваного Скільцею зі Свейном Сфенга зі Свейном, ярлом Хладіру» (Філіпчук, 2009, с. 67).

У монографії О. Филипчук продовжує аналіз проблеми Сфенга та справедливо зауважує, що «ототожнення Мстислава з Сфенгом доводиться відкинути», оскільки Скільца згадує про Мстислава Володимировича у своїй хроніці і сплутати Сфенга з князем Мстиславом дійсно важко: «ім'я Мстислав у формі Несіслав є в Скільці. Якщо б Мстислав узяв участь у поході в «Хозарію» проти Георгія Цули, то в тексті Скільці під 1016 р. могли б, напевно, побачити ім'я Несіслав, а не Сфенг» (Філіпчук, 2016, с. 232). До того ж він погоджується з думкою Ф. Андрощука про те, що Сфенгуса міг послати на допомогу візантійцям князь Мстислав. У висновку автор зазначає: «Бувши «братом» Володимира, Свейн разом з іншими русами на візантійській службі був відправлений Василієм II у складі імператорського флоту для придушення повстання в Криму» (Філіпчук, 2016, с. 234).

Сучасний вітчизняний дослідник М. Мельник у монографії аналізує традицію радянської історіографії, насамперед роботу М. Приселкова, і також вважає, що Сфенгуса представлено як історичну фігуру у ланцюжку князів: Святослав, Володимир, Сфенгус. На думку дослідника, існувала показова боротьба двох держав, і ця ситуація привела до створення союзу Київської Русі з Візантією у 1037 році, який проіснував до татаро-монгольського вторгнення. Метою цього союзу була боротьба з кочовиками, в цьому разі – у боротьбі з печенігами (Melnyk, 2022, р. 59–60).

Сучасна українська дослідниця Н. Печеніна стверджує, що вже у X столітті Тмутараканське князівство існувало на теренах Північного Причорномор'я, Криму та Приазов'я. Центром було місто Тмутаракань, яке існувало на місці колишнього давньогрецького міста Таматарха. Князівство в цьому регіоні конкурувало з Візантійською імперією і мало тут найміцніші позиції (Печеніна, 2014, с. 161). Таким чином, цей аргумент дослідниці тільки підкреслює наявність норманського контингенту зі Сфенгусом, адже загальновідомим є факт у державотворчій традиції Київської Русі: сильна влада в регіоні за рахунок варязької дружини.

Отже, вітчизняна історіографія розглядає проблему Сфенгуса як епізод боротьби Русі та Візантії з кочовиками, а його беззаперечно визнає «військовим командиром» (Пріцак, 2003, с. 912) норманського контингенту у боротьбі за Тмутараканське князівство з кочовиками. Сам же Сфенгус ототожнюється з ярлом Свейном, активним учасником подій у давньоруських літописах.

Особливістю західної історичної думки є те, що у проблемі Сфенгуса вчених перш за все цікавить його опонент – Георгій Цулос, який був володарем залишків Хазарії на Кримському півострові.

Так, відомий сходознавець В. Томашек зазначає, що «1016 року відбулася подія, яка свідчить про слабке продовження хозарської влади на берегах Понту (Чорного моря)» (Tomashek, 1881, р. 38). Визнаючи Сфенгуса братом князя Володимира, абсолютно не цікавлячись його походженням, В. Томашек висвітлює цю подію з точки зору так званої Готської проблеми в Криму, зазначаючи: «Хозарський князь був, як свідчить перше ім'я, християнської віри»; його резиденція розташовувалась в містах «Солькат або Ескі-Крим». «Якщо володіння Таврією було відновлено для Грецької імперії завдяки цьому успіху, то руси, мабуть, відмовилися від свого протекторату» над готським населенням. «Відтоді хозари назавжди зникли з візантійських літописів; з іншого боку, в руських літописах вони все ще часто згадуються» (Tomashek, 1881, р. 38–39). Таким чином, цей уривок для В. Томашека є цікавим перш за все як факт існування залишків Хозарського каганату та його подальшої долі.

Версію християнського походження Георгія Цулоса підтримав і французький орієнталіст-історик Рене Груссе. Дослідник трактує напад Візантійської імперії 1016 року на територію Таманського півострову як на Хозарський каганат і представляє цю подію як ліквідацію залишків хозарської території в Криму, зазначаючи, що вже до 1030 року хозари зникли як політична сила (Grousset, 1970, р. 182). Цікавим моментом є те, що Груссе представляє військо, що допомагало візантійцям як руське: «Візантійці, однак, сильно прорахувалися, допомагаючи русичам розгромити цих цивілізованих тюрків, найдавніших і найвірніших союзників імперії» (Grousset, 1970, р. 182).

Британські історики Саймон Франклін і Джонатан Шепард заперечують взагалі існування Сфенгуса як окремої особистості і ототожнюють його з Мстиславом Тмутараканським, сином Володимира Великого, наголошуючи на тому, що князь міг мати декілька імен: варязьке, слов'янське і церковне (хрещене) (Franklin, 1996, p. 200–201). Саму ж проблему Сфенгуса вчені розглядають як боротьбу Київської Русі з кочовиками, зазначаючи на одній місії Сфенгуса і Мстислава – боротьбі зі Великим Степом.

Сучасний фінський дослідник О. Коптев вважає, що Сфенгус – реально діюча історична постать, більш того, він міг бути воєводою або навіть дійсно дядьком князя Мстислава Чернігівського. Подібну скандинавську традицію О. Коптев знаходить у літописному описі князя Олега, що був опікуном князя Ігоря Рюриковича або воєводи Добрині з князем Володимиром, своїм племінником. Таким чином, на думку О. Коптева, «Сфенгус цілком міг бути братом князя Володимира, посланого на південь разом (або окремо) зі своїм племінником Мстиславом» (Koptev, 2014, p. 93–94).

Відомий американський дослідник К. Брук підтримує ідею того, що Георгій Цулос не був останнім правителем Хазарії, а був візантійським намісником, але зазначає, що території Кримського півострова потрапили під владу Київської Русі. Сам же Сфенгус і його походження та етнічна приналежність військового контингенту до норманів не обмірковується (Brook, 2018, p. 140–141).

Отже, можна зазначити що західна історіографічна думка розглядає Сфенгуса як проблему, переносючи ситуацію його походу з візантійським військом на фактор занепаду Хазарії або «Готської проблеми в Криму» та інших актуальних проблем історії середньовічного Сходу.

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження, можемо зазначити, що історіографія розглядає Сфенгуса, сина Святослава Ігоровича Хороброго, як командира варязького контингенту, обожнюваного зі скандинавським ярлом Свейном. Його норманське ім'я вказує, ймовірно, на те, що контингент був теж норманським, про що опосередковано свідчить Іоанн Скіліца у викладенні Георгія Кедріна. Ймовірно, на наш погляд, є те, що Сфенгус, вірогідно, загинув у боротьбі за престол Тмутараканського князівства, яке потребувало надійного захисту з боку Великого степу. Ототожнення Сфенгуса з Мстиславом Володимировичем, на наш погляд є невдалим, оскільки Мстислава нормани ніколи не підтримували, його військові контингенти, згідно з літописами, були кочівницьким, проти нього й воював Ярослав Мудрий з варягами. Ця проблема є дискусійною як у західній, так і у вітчизняній історіографії, тому потребує подальших досліджень.

Джерела та література

- Артамонов, М.** (1962). *История хазар*. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 522 с.
- Левченко, М.** (1956). *Очерк истории византийско-русских отношений*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 554 с.
- Мавродин, В.** (1945). *Образование Древнерусского государства*. Ленинград: Изд-во Ленинградского ордена Ленина государственного университета, 431 с.
- Печеніна, Н.** (2014). Формування території Київської Русі наприкінці X – на поч. XI століття. *Сталий розвиток промисловості та суспільства*: матер. Міжнарод. наук.-техн. конф. (Т. 2, с. 161). Кривий Ріг.
- Приселков, М.** (1939). Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вопросы древней истории*, 3, 98–109.
- Пріцак, О.** (2003). *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги та Скандинавія* (Т. 2). Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 1306 с.
- Филипчук, О.** (2020). Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом; наукове видання, Київ: Лаурис, 584 с.
- Филипчук, О.** (2009). Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Великого. *Історична панорама. Спеціальність: Історія*. № 8. С. 58–70.
- Юргович, В.** (1889). Свинцовые печати, принадлежащие музею общества. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей* (Т. 15), 41–46.
- Androshchuk, F.** (2016). *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035*. Kyiv: Laurus, Paris: АСНС Вуз, 232 p.

- Brook, K.** (2018). *The Jews of Khazaria*. Lanham: Rowman & Littlefield, 374 p.
- Grousset, R.** (1970). *The empire of the steppes. A History of Central Asia*. Translated from the French by Naomi Walford. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. 687 p.
- Kedrenus, G.** (1828). *Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus*. 2 v. *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. (Vol. 35). Theodosius (Diaconus). Bonn, impensis E. Weberi. URL: <https://surl.li/zjtwem> (дата звернення: 12.09.2024).
- Koptev, A.** (2014). A “Khazar Prince” at the Walls of Medieval Kiev: The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator*, № 15:2. p. 84–120.
- Melnyk, M.** (2022). *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*. Leiden – Boston: Brill, 410 p. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 79).
- Franklin, S. & Shepard, J.** (1996). *Emergence of Rus: 750–1200*. London; New York: Longman, 1996. 450 p. (Longman History of Russia).
- Tomaschek, W.** (1881). *Die Goten in Tayrien*. Wien: Alfred Hölder, 75 p. URL: <https://archive.org/details/diegotenintauri00tomagoog/page/n10/mode/2up>

References

- Artamonov, M.** (1962). *Ystoriya khazar [History of the Khazars]*. Lenynhrad: Yzd-vo Hosudarstvennoho Ermytazha, 522 s. [in Russian]
- Levchenko, M.** (1956). *Ocherk ystoriy vyzantyisko-russkykh otnoshenyi [Essay on the history of Byzantine-Russian relations]*. Moskva: Yzd-vo Akademyi nauk SSSR, 554 s. [in Russian]
- Mavrodyn, V.** (1945). *Obrazovanye Drevnerusskoho hosudarstva [Formation of the Old Russian State]*. Lenyhrad: Yzd-vo Lenynhradskoho ordena Lenyna hosudarstvennoho unyversyteta, 431 s. [in Russian]
- Pechenina, N.** (2014). Formuvannia terytorii Kyivskoi Rusi naprykintsi X – na poch. XI st. [Formation of the territory of Kievan Rus along the lines of X – at the beginning XI cent]. *Stalyi rozvytok promyslovosti ta suspilstva: mater. Mizhnarod. nauk.-tekh. konf.* (Vol. 2, s. 161). Kryvyi Rih. [in Ukrainian]
- Pryselkov, M.** (1939). Russko-vyzantyiskye otnosheniya IX–XII vv. [Russian-Byzantine relations IX–XII centuries] *Voprosy drevnei ystoriy*, 3, 98–109. [in Russian]
- Pritsak, O.** (2003). *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandynavski sahy ta Skandynaviia [The adventure of Russia. Ancient Scandinavian sagas and Scandinavia]*. (Vol. 2). Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 1306 s. [in Ukrainian]
- Fylypchuk, O.** (2020). *Zabutyi sviaty: Kniaz Volodymyr Velykyi mizh Skhodom ta Zakhodom [The Forgotten Saint: Prince Volodymyr the Great between East and West]*; naukove vydannia, Kyiv: Laurus, 584 s [in Ukrainian]
- Fylypchuk, O.** (2009). *Perechytuiuchy Ioanna Skilytsiu: khto buv Sfenh – brat Volodymyra Velykoho [Rereading John Skylytsia: Who Was Sphen, Brother of Vladimir the Great]*. *Istorychna panorama. Spetsialnist: Istorii*. № 8. S. 58–70. [in Ukrainian]
- Yurhevych, V.** (1889). *Svyntsovye pechaty, prynadlezhashchye muzeiu obshchestva [Lead seals belonging to the society museum]*. *Zapysky ymperatorskoho Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*, (Vol. 15), 41–46. [in Russian]
- Androshchuk, F.** (2016). *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035*. Kyiv: Laurus, Paris: ACHC Byz, 232 p. [in English]
- Brook, Kevin.** (2018). *The Jews of Khazaria*. Lanham: Rowman & Littlefield, 374 p. [in English]
- Grousset, Rene.** (1970). *The empire of the steppes. A History of Central Asia*. Translated from the French by Naomi Walford. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. 687 p. [in English]
- Kedrenus, Georgius.** (1828). *Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus*. 2 v. *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. (Vol. 35). Theodosius (Diaconus). Bonn, impensis E. Weberi. Retrieved from <https://surl.li/zjtwem> (data zvernennia 12.09.2024). [in English]
- Koptev, Aleksandr.** (2014). A “Khazar Prince” at the Walls of Medieval Kiev: The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator*, №15:2. p. 84–120. [in English]
- Melnyk, Mykola.** (2022). *Byzantium and the Pechenegs: The Historiography of the Problem*. Leiden – Boston: Brill, 410 p. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 79). [in English]
- Franklin, Simon & Shepard, Jonathan.** (1996). *Emergence of Rus: 750–1200*. London; New York: Longman, 1996. 450 p. (Longman History of Russia). [in English]
- Tomaschek, Wilhelm.** (1881). *Die Goten in Tayrien*. Wien: Alfred Hölder, 75 p. Retrieved from <https://archive.org/details/diegotenintauri00tomagoog/page/n10/mode/2up>. [in English]